

SYMBOLAE EUROPÆAE

POLITECHNIKA KOSZALIŃSKA

SYMBOLAE EUROPÆAE

STUDIA HUMANISTYCZNE
POLITECHNIKI KOSZALIŃSKIEJ

nr 10 (2:2016)

KOSZALIN 2016

ISSN 1896-8945

Rada Naukowa

Andrzej Chodubski (Gdańsk), Peter Garbe (Greifswald), Klaus Hammer (Berlin),
Marek Jabłonowski (Warszawa), Jacek Knopek (Toruń), Honorata Korpikiewicz
(Poznań), Zdzisław Kroplewski (Szczecin), Iwona Alechowicz-Skrzypek (Opole),
Wiesław Wysocki (Warszawa), Diana Etco (Kiszyniów), Natalia Danilkina
(Kaliningrad), Przemysław Żukiewicz (Wrocław)

Zespół redakcyjny nr 10

Małgorzata Sikora-Gaca, Zbigniew Danielewicz

Przewodniczący Uczelnianej Rady Wydawniczej

Zbigniew Danielewicz

Founding Father

Bolesław Andrzejewski

Projekt okładki

Agnieszka Bil

Skład, łamanie

Karolina Ziobro

Więcej informacji o czasopiśmie i redakcji – <http://symbolae.tu.koszalin.pl>

© Copyright by Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej
Koszalin 2016

WYDAWNICTWO UCZELNIANE POLITECHNIKI KOSZALIŃSKIEJ
75-620 Koszalin, ul. Raławicka 15-17

Koszalin 2016, wyd. I, ark. wyd. 12,93, format B-5, nakład 100 egz.
Druk

***Profesorowi Bolesławowi Andrzejewskiemu
w 70. Rocznicę Urodzin
zeszyt ten poświęcają
Przyjaciele, Współpracownicy i Uczniowie***

Spis treści

TABULA GRATULATORIA	11
LIDIA SUDAKIEWICZ	
Profesor Doktor Habilitowany Bolesław Andrzejewski	17
JOLANTA BARBARA HOROJTKO	
The results of teaching intercultural communicative competence – comparative studies	21
MARIA CZAPLICKA-JEDLIKOWSKA	
Grzeczność i niegrzeczność w komunikacji językowej w opinii studentów UKW w Bydgoszczy	31
MARCIN LESZCZYŃSKI	
Rola mediów w budowaniu reputacji państwa na arenie międzynarodowej ...	47
GRZEGORZ MAŁYGA	
Rola anglojęzycznego magazynu „Dabiq” w działalności propagandowej Państwa Islamskiego	61
KATERYNA RAZGONOVA	
Pragmatyczne zastosowanie dowcipów w komunikacji międzyludzkiej	71
GERARD RONGE	
Aluzja i spekulacja. Jak przekroczyć granice epistemologii?	85
SEBASTIAN DUSZA	
Antropocentryka pierwiastka bohatera romantycznego w kontekście filozoficznego paradygmatu romantycznego w ujęciu prof. Bolesława Andrzejewskiego	107
ZBIGNIEW DANIELEWICZ	
Religia a przemoc. Karen Armstrong w poszukiwaniu zrównoważonego stanowiska	127
MAGDALENA GILICKA	
Husserlowskie uznanie Innych jako fenomenologiczny wymiar intersubiektywnej komunikacji	143

AGNIESZKA BEDNAREK

Noc oświecająca, czyli apofatyzm w teologicznych dociekaniach Adama Mickiewicza 155

AGNIESZKA OCHENKOWSKA

„Nic krom jednej rozpaczey nam dziś nie zostaje”. Alegorie ojczyzny w „Trenach na rozbiór Polski” Józefa Morelowskiego 171

ADRIANNA WOROCH

Szaleni romantycy w ujęciu Jana Švankmajera. Analiza porównawcza dzieł Edgara Allana Poea oraz filmu Szaleni 187

ANNA MROŻEWSKA

Das Räderwerk der Modernisierung und Wilhelm Heinrich Wackenroders Flucht ins Transzendente 207

KLAUS HAMMER

Bildzeichen, Zauberformel, freie Paraphrase oder eigenschöpferische Bildfindung? Zur Wirkungsgeschichte der Grimmschen Kinder- und Hausmärchen in der Illustration 217

B. Friedrichs.

BEDNAREK Agnieszka – Wydział Filologiczny Uniwersytetu Gdańskiego

BIEDROŃ Adriana – Katedra Lingwistyki, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

BUKOWSKI Stanisław – Katedra Bezpieczeństwa i Stosunków Międzynarodowych, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

CZAPLICKA-JEDLIKOWSKA Maria – Katedra Gramatyki i Semantyki, Instytut Filologii Polskiej i Kulturoznawstwa, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

DANIELEWICZ Zbigniew – Katedra Bezpieczeństwa i Stosunków Międzynarodowych, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

DIXON Izabela – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

DUSZA Sebastian – Zakład Językoznawstwa Niemieckiego, Instytut Filologii Germańskiej, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

GABRYSZAK Renata – Katedra Studiów Europejskich, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

GARBE Peter – Katedra Studiów Europejskich, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

GASZTOLD Brygida – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

GEBSKI Bogdan – Katedra Komunikacji Społecznej i Dziennikarstwa, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

GILICKA Magdalena – Zakładzie Teorii i Filozofii Komunikacji, Instytut Filozofii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

GOHLISCH Dietmar – Katedra Lingwistyki, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

GÓRKA Marek – Katedra Bezpieczeństwa i Stosunków Międzynarodowych, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

HAJEK Anna – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

HAMMER Klaus – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

HANDKE Waldemar – Katedra Bezpieczeństwa i Stosunków Międzynarodowych, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

HOFFMANN Tomasz – Katedra Studiów Europejskich, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

HOROJTKO Jolanta Barbara – I Liceum Ogólnokształcące im. Stanisława Dubois w Koszalinie

JUSZCZAK-MARASZKIEWICZ Elżbieta – Katedra Komunikacji Społecznej i Dziennikarstwa, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

KACZMAREK-ŚLIWIŃSKA Monika – Katedra Komunikacji Społecznej i Dziennikarstwa, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

KAMIŃSKA Żaklina – Katedra Komunikacji Społecznej i Dziennikarstwa, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

KANIA Jan – Katedra Komunikacji Społecznej i Dziennikarstwa, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

KLEPUSZEWSKA Magdalena – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

KLEPUSZEWSKI Wojciech – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

KNOPEK Jacek – Katedra Studiów Europejskich, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

KOSOWSKA Urszula – Katedra Studiów Europejskich, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

LANKIEWICZ Hadrian – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

LEMIESZ Ewa – Katedra Lingwistyki, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

LESZCZEYŃSKI Marcin – Katedra Publicystyki Ekonomicznej i Public Relations, Wydział Ekonomii Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu

MAGIEREK Dariusz – Katedra Bezpieczeństwa i Stosunków Międzynarodowych, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

MAŁECKA Agnieszka – Katedra Lingwistyki, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

MAŁYGA Grzegorz – Zakład Polityki Zagranicznej RP, Instytut Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego

MARCINIAK Agnieszka – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

McNAMARA Paul – Katedra Lingwistyki, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

MEGIER Maja – Katedra Bezpieczeństwa i Stosunków Międzynarodowych, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

MROŻEWSKA Anna – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

NEUBAUER Łukasz – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

NIERODA-KOWAL Anna – Katedra Lingwistyki, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

OCHENKOWSKA Agnieszka – Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego

POGONOWSKI Marek – Katedra Studiów Europejskich, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

POLAK Bogusław – Katedra Bezpieczeństwa i Stosunków Międzynarodowych, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

POLAK Michał – Katedra Studiów Europejskich, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

RAZGONOVA Kateryna – Wydział Filologiczny Uniwersytetu Gdańskiego

ROGLA IRUN Alejandro – Katedra Lingwistyki, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

RONGE Gerard – Międzyobszarowe Indywidualne Studia Humanistyczne i Społeczne, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

SIKORA-GACA Małgorzata – Katedra Studiów Europejskich, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

SIWKO Maria – Katedra Studiów Europejskich, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

SUDAKIEWICZ Lidia – Katedra Komunikacji Społecznej i Dziennikarstwa, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

SYPIAŃSKA Jolanta – Katedra Lingwistyki, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

SZARSZEWSKI Piotr – Katedra Komunikacji Społecznej i Dziennikarstwa, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

TROJANOWICZ Wiesław – Katedra Lingwistyki, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

WAWER Zbigniew – Katedra Bezpieczeństwa i Stosunków Międzynarodowych, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

WERRA Zbigniew – Katedra Komunikacji Społecznej i Dziennikarstwa, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

WIERZCHOWIECKA-RUDNIK Iwona – Katedra Komunikacji Społecznej i Dziennikarstwa, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

WOROCH Adrianna – Filmoznawstwo i kultura mediów, Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ZARZYCKA-JACKIEWICZ Elżbieta – Katedra Lingwistyki, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

ZIĘTEK Monika – Katedra Literatury i Badań nad Językiem, Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

Profesor Doktor Habilitowany Bolesław Andrzejewski

W polskim środowisku naukowym powstał piękny zwyczaj upamiętniania specjalną księgą lub wydaniem pism jubileuszy zasłużonych badaczy i wychowawców młodych naukowców. Rok 2016 to rok jubileuszu 70-lecia urodzin Profesora Doktora Habilitowanego Bolesława Andrzejewskiego. Dlatego Redakcja, Dziekan Wydziału Humanistycznego Politechniki Koszalińskiej oraz wszyscy Autorzy z największą przyjemnością niniejszy zeszyt ofiarowują Drogiemu Jubilatowi.

Bolesław Andrzejewski, urodzony 28 lipca 1946 roku w Grójcu, ukończył Szkołę Podstawową i Liceum Ogólnokształcące w Środzie Wielkopolskiej. Po maturze podjął studia z filologii germańskiej na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Magisterium uzyskał w roku 1996 i w tymże samym roku rozpoczął pracę jako asystent w Instytucie Filozofii UAM. W roku 1974 obronił dysertację doktorską zatytułowaną *Inspiracje pragmatystyczne w poglądach filozoficznych Władysława Mieczysława Kozłowskiego* i w roku 1975 został zatrudniony na etacie adiunkta w Instytucie Filozofii swej macierzystej uczelni.

Z Uniwersytetem Adama Mickiewicza w Poznaniu związana jest dalsza droga naukowa Jubilata. Tu w roku 1981 habilitował się na podstawie pracy *Animal symbolicum. Ewolucja neokantyzmu Ernsta Cassirera* i w roku 1982 objął stanowisko docenta w Instytucie Filozofii. Następnie w roku 1990 został profesorem nadzwyczajnym, w roku 1993 profesorem tytularnym, a od 1998 jest profesorem zwyczajnym.

Profesor Bolesław Andrzejewski niezwykle aktywnie uczestniczy w życiu uniwersyteckim i to nie tylko swej *Alma Mater*. W latach 1981-1984 pełnił funkcję prodziekana do spraw studenckich na Wydziale Nauk Społecznych UAM, w latach 1987-1989 był wicedyrektorem Instytutu Filozofii UAM, a w latach 1987-2002 kierował, powołanym przez siebie, Zakładem Historii Filozofii Współczesnej, następnie w roku 2003 powołał i objął kierownictwo Zakładu Teorii i Filozofii Komunikacji.

Bliskie związki naukowe i dydaktyczne łączą Jubilata z Koszalinem. Swoją talent organizatorski Profesor Andrzejewski wykorzystał, przyczyniając się do utworzenia w roku 2004, na Politechnice Koszalińskiej, Instytutu Neofilologii i Komunikacji Społecznej. Jako pierwszy dyrektor (w latach 2004-2009) nowo powstałego Instytutu koordynował badania naukowe i walczył przyczynił się do utrzymania wysokiego poziomu zajęć dydaktycznych. Tu także powołał do życia, w roku 2005, „Symboleae Europaeae” – Studia Humanistyczne Politechniki Koszalińskiej. Po utworzeniu (w roku 2015) na Politechnice Koszalińskiej Wydziału Humanistycznego Profesor Andrzejewski objął funkcję kierownika

Zakładu Germanistyki, a następnie kierownika Zakładu Lingwistyki i Translacji w Katedrze Neofilologii WH.

Szczególnym darem Profesora Andrzejewskiego jest popularyzacja wiedzy. Troskę Jubilata o upowszechnienie wiedzy naukowej widać szczególnie w Jego działaniach redaktorskich. Jest On założycielem oraz wieloletnim redaktorem trzech czasopism naukowych. W roku 1992 założył i objął stanowisko redaktora naczelnego międzynarodowego czasopisma naukowego „Lingua ac Communitas”. Pismo to, wydawane w Poznaniu, ukazuje się w języku angielskim i niemieckim. W roku 2005 Profesor Andrzejewski powołał do życia dwa kolejne pisma naukowe – „Homines hominibus” (Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji w Poznaniu) oraz wspomniane wyżej „Symboleae Europae”.

Zainteresowania i badania naukowe Jubilata są wielokierunkowe, głównie jednak dotyczą filozofii języka, filozofii, teorii komunikacji i antropologii filozoficznej. W kręgu badań Profesora Andrzejewskiego znajduje się też problematyka związana z historią filozofii nowożytnej i współczesnej, ze szczególnym uwzględnieniem filozofii niemieckiej oraz polskiej. Jest On autorem, bądź redaktorem, 27 książek oraz ponad 170 artykułów naukowych w języku polskim, niemieckim, angielskim, hiszpańskim, rosyjskim, chińskim oraz chorwackim. Nie sposób w krótkim tekście dokonać wyczerpującego przeglądu rozległego dorobku naukowego Jubilata, wymagałoby zapewne osobnej kilkusetstronicowej publikacji. Warto jednak przypomnieć najbardziej znane prace Profesora. To: *Filozofia słowa. Zarys dziejów* (2016), *Historia filozofii niemieckiej do połowy XIX wieku* (2007), *Poznanie i komunikacja* (2005, II wyd. 2010), *Leksykon filozofii. Postaci i pojęcia* (2000), rozprawa *Emanuel Swedenborg. Między empirią i mistycyzmem* (1992) oraz *Artur Schopenhauer. Rekonstrukcje – recepcje – interpretacje* (ed. 1991), *Wilhelm von Humboldt* (1989), obszerna monografia *Przyroda i język. Filozofia wczesnego romantyzmu w Niemczech* (1989), rozprawy: *Animal symbolicum. Ewolucja neokantyzmu Ernsta Cassirera* (1980) i *Poglądy filozoficzne Władysława M. Kozłowskiego* (1979) oraz wydane w językach obcych: *Homo universus. Mensch und Sprache in der deutschen und polnischen Philosophie* (2011), *Esbozos sobre la filosofía polaca* (1998) i *Language and interpretation* (ed. 1992).

Szczególnie dużo czasu i inwencji poświęca Jubilat dydaktyce. Prowadzi wykłady, ćwiczenia, seminaria doktoranckie, magisterskie i licencjackie. Wypromował ponad 300 magistrów i licencjatów filozofii i germanistyki, wykształcił 15 doktorów, 71 razy występował jako recenzent w przewodach profesorskich, habilitacyjnych i doktorskich.

Za swą wszechstronną działalność naukową, dydaktyczną i organizacyjną Profesor Bolesław Andrzejewski został trzykrotnie wyróżniony Nagrodą Ministra Edukacji i Szkolnictwa Wyższego, odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi, medalem Za Długoletnią Służbę oraz medalem Komisji Edukacji Narodowej.

Świętując wraz z Profesorem Bolesławem Andrzejewskim Jubileusz 70. rocznicy urodzin, życzymy Jubilatowi, by dalsze Jego lata znaczone były wieloma nowymi i oryginalnymi osiągnięciami badawczymi, by zdrowie zawsze Mu dopisywało, wszystkie zamiary i przedsięwzięcia znalazły szczęśliwe zakończenie, a życzliwość przyjaciół i wdzięczna pamięć studentów były dla samego Jubilata zawsze źródłem zadowolenia i satysfakcji. *Ad multos annos!*

Lidia B. Sudakiewicz

Magdalena Gilicka
Instytut Filozofii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

HUSSERLOWSKIE UZNANIE INNYCH JAKO FENOMENOLOGICZNY WYMIAR INTERSUBIEKTYWNEJ KOMUNIKACJI

Wprowadzenie

Niniejsza praca jest zamysłem, jak sędzę, dość daleko idącym, bowiem uczynić z twórcy fenomenologii filozofa komunikacji na pierwszy rzut oka wydaje się być dość śmiałym, a może nawet dla niektórych absurdalnym przedsięwzięciem. Zatem celem moich rozważań będzie usytuowanie myśli Edmunda Husserla (1859-1938) w kontekście zagadnień związanych z międzyludzką komunikacją, a co za tym idzie z zagadnieniami dotyczącymi intersubiektywności. Stawiam hipotezę, że fenomenologiczno-komunikacyjne zależności w myśli Husserla występują, lecz na gruncie ich powiązania z koncepcją czystej świadomości mogą być trudne do zaakceptowania. Postaram się odpowiedzieć na pytania: jakie powiązania łączą naukę o fenomenach z obszarem filozofii komunikacji?; czy powiązanie to, jeśli występuje, nie stoi w sprzeczności z głównymi założeniami metody fenomenologicznej?, jaką rolę w procesie poznania odgrywają inni ludzie?

W pierwszym etapie przedstawię deskrypcje zawarte w „Ideach II”, a później w „Medytacjach kartezjańskich”; następnie przejdę do kluczowych konstatacji, łącząc przestrzeń intersubiektywną z koncepcją „współ-prezentowania”.

Intersubiektywność w „Ideach II”

W części pierwszej, zatytułowanej „Konstytucja materialnej przyrody”, w punkcie f., Husserl dokonuje przejścia od solipsystycznego rozumienia doświadczenia świata do intersubiektywnego kontekstu, co ściśle wiąże się z dostrzeżeniem przez niego niezbędności istnienia innych ciał, innych istot żywych. Píše tam: „Jeżeli brak tej dziedziny aperceptywnej, to nie określa ona zatem również moich ujęć rzeczy, o ile jeszcze w moim rzeczywistym doświadczeniu określa, to odpowiednie domieszki odpadają z mego zmodyfikowanego teraz obrazu świata”¹. Odnaleźć tutaj należy pewną funkcję potwierdzania, któ-

¹ E. Husserl, *Idee czystej fenomenologii i fenomenologicznej filozofii*, Księga II, przeł.

ra odnosi się do wspólnego doświadczania przedmiotów spostrzeżeń. W końcu, wspólnie z innymi, na razie pojmowanymi przeze mnie jako „ciała cudzych podmiotów”, ujmuję istniejące realnie przedmioty w taki sam sposób; wyposażone są one w tak samo apercypowane określniki. Jednak, dlaczego bez tej części świata, jaką jest dla mnie sfera innych istot żywych, obszar, na jaki składa się kompleks domniemywanych transcendentnych przedmiotów, jest dla mego „samotnego” apercypowania uboższy? Z wywodów Husserla wnioskować możemy, że to dzięki relacjom przyczynowym, które pochodzą od egzystujących wspólnie żywych ciał i są dla nich charakterystyczne. Te rozległe, zdeterminowane związki stanowią weryfikację apercypcyjnego ujęcia świata. I dzięki sferze komunikacji, przez Husserla przywołanej jako funkcja porozumiewania się w obszarze wypowiedzi o spostrzeganych przedmiotach, jestem w stanie zweryfikować poprawność „widzenia” własnego obrazu rzeczywistości².

Niezgodność mojego doświadczenia z intersubiektywnym doświadczeniem Innych jest dla twórcy fenomenologii doświadczeniem granicznym. W drodze zakomunikowania im o moich wcześniejszych przeżyciach, które doprowadziły do ukonstytuowania się różnorodnych kompleksów intencjonalnych przedmiotów, choćby były ze sobą idealnie jednoznaczne i niesprzeczne, lecz niepotwierdzające się i antagonistycznie uwarunkowane względem utworzonej drogą porozumienia – między innymi istotami – analizowanej części świata, traktowane będą jako przypadek „patologiczny”, w którym zanegowany zostaje anormalnie myślący podmiot empiryczny³.

Podążając kierunkiem myśli Husserla dochodzimy do pytania wysokiej rangi: „Jak się to dzieje, że odniesienie do wielości porozumiewających się ze sobą ludzi wpływa na ujęcie rzeczy i jest konstytutywne dla ujęcia pewnej rzeczy jako «obiektywnie rzeczywistej»”⁴? Rozpatrując tę kwestię należy mieć na uwadze przede wszystkim specyficzny charakter tego odniesienia, który wprowadza nas w zagadkę trudną do rozwiązania – postrzegamy przecież innych ludzi jako ciała, zatem kierując świadomość w stronę tak pojmowanych istot,

D. Gierulanka, Warszawa 1974, s. 112.

² Zbliżony pogląd wyraża Husserl w tekście „Intersubiektywność a podmiotowość transcendentna”, gdy pisze, iż wspólnotowy dostęp do tego samego świata pozwala zagwarantować prawdziwość poznania, ponieważ „«obiektywne» uprawomocnienie opiera się na wzajemnym przyzwoleniu i jego krytyce”. E. Husserl, *Intersubiektywność a podmiotowość transcendentna. Teksty filozoficzne*. Twarz Innego, przeł. B. Baran, Kraków 1985, s. 9; cyt. za I.A. Kyra, *Intersubiektywność a podmiotowość transcendentna – analiza problemu Edmunda Husserla*, <https://khaayra.wordpress.com/2015/01/06/intersubiektywnosc-a-podmiotowosc-transcendentna-analiza-problemu-edmunda-husserla/>, dostęp 27.10.2016.

³ Tamże, s. 112-113.

⁴ Tamże, s. 113.

nasze przedmiotowe skierowanie również i te istoty percypuje jako przedmioty spostrzeżeń (tak jak pozostałe realne rzeczy)⁵. Do tego nie jest poddawane żadnej regule, że podczas spełniania intencjonalnych aktów, intendujących obiekty spostrzeżeń, musimy automatycznie brać pod uwagę tezę egzystencjalną mówiącą o istnieniu różnych od nas samych istot żywych. Na powyższe kwestie niemiecki filozof podaje jedną metodę rozwiązania: jest nią fenomenologia, która kieruje się w stronę przedmiotowej percepcji. Wszak chodzi o takie ujęcie domniemywanych przedmiotów, w którym jawić się one będą w sposób „obiektywnie rzeczywisty”. Doprowadzi nas do tego identyfikacja składników, domagających się wypełnienia w intuicyjnym oglądzie, intencji. Idzie tu o rzetelną, konstytuującą rolę świadomości prezentującej źródłowo. Zagadnienie prezentacji nie jest w poddawanym analizie temacie bez znaczenia. Ściśle ono oraz problematyka konstytucji zwraca się ku Ja, jako spełniacza aktów w płynącym strumieniu świadomości.

Jak pisze Husserl: „Każda rzecz mego doświadczenia należy do mego «otoczenia», a to znaczy przede wszystkim, że moje c i a ł o jest również przy tym obecne, i to jako ciało”⁶. Podkreślenia wymaga tutaj konstatacja, iż ta cielesna obecność nie jest obowiązkowa podczas fenomenologicznego wglądu w istotę spostrzeganych elementów świata. Zatem, czym tak naprawdę jest *solus-ipse* i czy w ogóle istnieje jego pojęcie? Argumenty Husserla uzasadniają teorię podważającą jego istnienie.

Solus-ipse nie jest człowiekiem wyalienowanym z otoczenia, nawet, gdyby dysponował fenomenem należącego do niego ciała (szerzej o pojęciu ciała w następnej części pracy). Filozof tłumaczy, że wyizolowany ze swej społeczności człowiek w dalszym ciągu pozostaje w kręgu innych istot żywych. Jest bowiem ciągle „przedmiotem intersubiektywnym”. Ale czy w tym miejscu nie napotykaemy na pewien paradoks w dotychczasowej jego myśli? W końcu kluczowa dla metody fenomenologicznej redukcja transcendentálna postuluje konieczną *epoché* – zawieszenie tezy egzystencjalnej, odnoszącej się do istnienia świata, podmiotów psycho-fizycznych w nim występujących⁷. Słusznie pisze w „Studiach z fenomenologii poznania” W. Płotka, jakoby „(...) fenomenologia nie dawała podstaw dla zrozumienia możliwości wiedzy o innych podmiotach. (...) grzechem pierwotnym fenomenologii ma być w tym kontekście redukcja transcendentálna, z powodu, której relacja podmiotu do innych podmiotów stała

⁵ A. Półtawski, *Świat. Spostrzeżenie. Świadomość. Fenomenologiczna koncepcja świadomości a realizm*, Warszawa 1973, s. 285.

⁶ E. Husserl, *Idee...*, dz. cyt., s. 114.

⁷ M. Moryń, *Transcendentalizm, intencjonalność, język. O Husserlowskiej koncepcji sensu*, Poznań 1998, s. 20-21.

się problematyczna (...)”⁸. Dylemat ten zdaje się także dostrzegać M. Theunissen, który w pozycji „Der Andere” uważa, iż „Przedmiotem dialogicznej krytyki zasadniczo jest (...) filozofia transcendentálna, jako nauka o konstytucji świata z subiektywności”⁹.

Zatem, czy samo przyjęcie istnienia wspólnoty intersubiektywnej należałoby podać za wątpliwe, a nawet negujące skuteczność metody, zapoczątkowanej przez Husserla?... Twierdząca odpowiedź staje się wysoce prawdopodobna, jeśli uznać prymat konstytuującej roli świadomości – świadomości transcendentálnej. Od niej wszak pochodzi egzystencja innych bytujących w świecie podmiotów. W obliczu transcendentálnej metody, zatwierdzona choćby w „Ideach” wspólnota porozumiewających się żywych ciał, u których ja, jako poznający podmiot, uzyskuję potwierdzenie prawdziwości – odbywających się w określonym czasie – doświadczeń, nie ma prawa być gwarantem prawomocności mojego poznania¹⁰.

Intersubiektywność i współ-prezentowanie w „Medytacjach kartezyńskich”

Jak napisałam wyżej, sfera intersubiektywna, jeśli ma być zgodna z założeniami fenomenologicznej metody, nie powinna traktować innych osób jako wyznacznika prawomocności poznania – w każdym razie wątek ten jest wysoce problematyczny. Wprowadza on pewne zawilości na grunt transcendentalizmu, których nie udało się rozstrzygnąć twórcy fenomenologii. Tę część pracy poświęcę na analizę intersubiektywności, jaką zawarł Husserl w „Medytacjach kartezyńskich”. Szczególnie ważne rozważania, jakie będą poddawane deskrypcji, to te odnoszące się do doświadczenia „alter ego” oraz aktów współ-prezentowania.

⁸ W. Płotka, *Studia z fenomenologii poznania. Transcendentálna filozofia Edmunda Husserla a problem wiedzy*, Gdańsk 2015, s. 219.

⁹ M. Theunissen, *Der Andere. Stunden zur Sozialontologie der Gegenwart*, Berlin, New York (NY) 1977, s. 246; cyt. za Tamże.

¹⁰ Fenomenologa nie interesuje „co”, lecz „jak” przedmiot jest domniemany w treści przeżycia intencjonalnego. Dlatego też moja praca, mimo, że podejmuje wątki intersubiektywne, to siłą rzeczy odwołuje się do dokonań konstytutywnych świadomości transcendentálnej. Stwierdzenie to nie odnosi się li tylko do zagadnienia komunikacji, lecz także do koncepcji wczucia. Co prawda, Husserl porusza w „Ideach II” takie wątki, jak znaczenie wczucia przy przejściu od przestrzeni indywidualnej do intersubiektywnej, czy opisuje rolę, jaką odgrywa ono podczas procesu porozumiewania się. Przywołując słowa S. Judyckiego, które uważam w tym miejscu za nieodzowne, „nie ma (...) w «Ideach II» mowy o transcendentálnym problemie wczucia (...). Również (...) opublikowana dzisiaj jako trzeci tom «Idei», część pt. «Die Phänomenologie und die Fundamente der Wissenschaften» pozostawia ten problem poza rozważaniem”. S. Judycki, *Intersubiektywność i czas. Przyczynek do dyskusji nad późną fazą poglądów Edmunda Husserla*, Lublin 1990, s. 54-55.

W „Medytacji piątej”, zatytułowanej „Odsłonięcie sfery transcendentnego istnienia jako monadologicznej intersubiektywności”, Husserl koncentruje się wokół zagadnienia doświadczania obcych podmiotów, próbując tym samym udzielić odpowiedzi na zarzut solipsyzmu. Rozważania na ten temat, wraz ze sprawiającą kłopoty redukcją, pojawiły się wcześniej. Siłą sprawczą redukcji jest bowiem łączenie ego z elementami składającymi się na jedność przepływu strumienia świadomości. Tym sposobem jest ono ukonstituowane poprzez możliwe i teraźniejsze jednostki, należące do czystych przeżyć intencjonalnych. Konstytuują się jego „konkretne momenty”¹¹. Lecz pyta dalej Husserl: „Ale jak wówczas mają się rzeczy z innymi ego, które nie są przecież samym tylko moim przedstawieniem, (...) lecz zgodnie z ich własnym sensem istnieją właśnie jako I n n i? (...) Doświadczenia te (...) są przecież transcendentnymi faktami sfery fenomenologicznej (...)”¹².

Zatem, od czego należy zacząć, gdy mówimy o aktach intencjonalnych, skierowanych na doświadczenie Innego¹³? Filozof postuluje odsłonięcie sfery noetyczno-noematycznej w tym procesie. Innego traktuję jako coś, co odpowiada mojemu *cogito*, co stanowi jego analogon. Innymi słowy, domniemuję go „wprost”, tak, jak mi się on przedstawia. Inni stanowią dla mnie zasób przyrody – jako psychofizyczne obiekty dysponujące żywymi ciałami. Lecz ujmuję ich nie tylko w aspekcie przedmiotowym. Są także podmiotami, które funkcjonują, czują i poznają – tak jak ja; do tego jestem świadomy, że percypują mnie w sposób, w jaki ja percypuję ich. Tą drogą Husserl w „Medytacjach kartezjańskich” dociera do intersubiektywnych obszarów, do których ego wraz z Innymi posiada równy dostęp, także w zakresie przedmiotowym. To świat wspólny wszystkim, przejawiający się w poredukcyjnej świadomości transcendentalnej, konstytuującej sens doświadczeniowy, odniesiony do Innych. I mimo, że każdy z osobna podmiot „konstruuje” swój własny świat jako własny fenomen, posiada „osobisty” zasób zjawisk, to ten intersubiektywny świat jest odrębnym, eg-

¹¹ E. Husserl, *Medytacje kartezjańskie*, przeł. A. Wajs, Warszawa 1982, s. 130-131.

¹² Tamże, s. 132.

¹³ Wyjaśnienia wymaga kontekst posługiwania się dwoma terminami: „Inny” oraz „Inni”. U Husserla rozgraniczenie to nie odgrywa większej roli, jak ma to miejsce w naukach społecznych. „Inni” to prostu szersze zespoły złożone z pojedynczych ego. Podstawowa dystynkcja zasadza się na podziale „Ja” – „nie-Ja” i to stanowi klucz do Husserlowskiego uznania nie tylko osiągnięć własnej świadomości, lecz także akceptacji innych podmiotów (w tym do ich apercypowania). Husserl wyjaśnia: „Naturalnie każdej takiej wspólnotie odpowiada, w transcendentalnej konkretności, równoległa, otwarta wspólnota monad, którą określamy jako intersubiektywność transcendentalną. Jest ona (...) czymś ukonstituowanym wyłącznie we mnie, w medytującym ego, (...), ale jako taka, która w każdej ukonstituowanej ze zmodyfikowanym charakterem «Inny» monadzie ukonstituowana jest jako ta sama wspólnota (...)”. Tamże, s. 195.

zystującym „w sobie” bytem, różnym, czy jak pisze Husserl, „przeciwstawionym” wszelkim jednostkowym fenomenom.

W paragrafie 49, „Nakreślenie toku operacji intencjonalnego wydobywania sensu doświadczania tego, co obce”, Husserl ponownie dotyka zagadnienia konstytucji sensu obiektywnego świata – na podłożu „Inni”. Konstytucja ta, wychodząc od świata pierwotnego pochodzenia, przynależącego do ego, w dalszym toku operacji dokonuje zwrócenia się w stronę „Innych w ogóle”. Otaczające mnie ego nie należą do mojej sfery pierwotnego pochodzenia.

Kolejny szczebel twórczej funkcji świadomości nadbudowany jest nad tą sferą. Jednocześnie z konstytutywnymi dokonaniem, odnoszącymi się do Innych, odbywa się „p r o c e s p o w s z e c h n e g o n a d b u d o w y w a n i a s e n s u”¹⁴, który stanowi wyższe piętro percepcyjnego ujęcia rzeczywistości. W ten sposób nad obszarem pierwotnego pochodzenia konkretnego ego konstytuuje się świat obiektywny, który stanowi jego fenomen. To intersubiektywne spektrum, w którym inne Ja jest „pierwszym w sobie obiektem” i w którym prezentuje mu się wspólna wszystkim przyroda. W rezultacie pojawia się dziedzina współbytujaących Ja (na tym etapie nie są oni jeszcze ożywieni sensem), którą Husserl drogą końcowej konstytucji nazywa wspólnotą monad. Stanowi ona harmonijny kompleks Innych, obdarzonych już sensem światowym i domniemywanych jako ludzie, którym przejawia się ten sam obiektywny świat i które tym samym dysponują wspólną sobie intencjonalnością. Pozwolę sobie przytoczyć fragment „Medytacji kartezjańskich”, którego nie sposób pominąć:

„Intersubiektywność transcendentalna może dzięki temu uwspólnoceniu rozporządzać intersubiektywną sferą tego, co stanowi wyłącznie jej zasoby, sferą, w której intersubiektywnie konstytuuje ona świat obiektywny i w której w ten oto sposób, jako transcendentalne «My», staje się ona podmiotem (*Subjektivität*) tego świata, w tym również podmiotem świata ludzi, w którego formie urzeczywistniła siebie samą jako coś obiektywnego”¹⁵.

Odgraniczając przy tym świat obiektywny od intersubiektywności percypowanej przez ego jako to, co jest wyłącznie jego własnością, tak czy inaczej dochodzimy do odsłonięcia korelacji, jaka występuje między tymże światem a sferą doświadczenia wspólnotowego.

Przejdźmy teraz do zagadnienia współ-prezentowania, które w koncepcji fenomenologicznej Husserla jest dość niejasne. Fenomenolog odnosi je do obszaru doświadczania Innego – jest dla niego swoistym typem intencjonalności. Zasada doświadczania obcych podmiotów stanowi rodzaj analogicznej apercepcji. Trudności pojawiają się już na tym poziomie doświadczenia, gdzie drugi

¹⁴ Tamże, s. 157.

¹⁵ Tamże, s. 158.

podmiot nie jest jeszcze obdarzony przez apercypujące go ego sensem „człowiek”. Oczywiście, jest to związane z transcendentálnymi przebiegami refleksji, w których akty intencjonalne zwracają się w stronę Innego. Świadomość ujmuje *originaliter* – Drugi domniemywany jest w swojej „cielesności”. Jednak to fenomenologiczne dotarcie do jego istoty posiada odmienny wymiar: w ejdetycznym oglądzie nie przedstawiają się nam przejawy, jakich on doświadcza, nie mamy dostępu do jego przeżyć, nie prezentuje się nam źródłowo jego Ja. Husserl podkreśla, że gdyby taki dostęp miał miejsce, stanowiłby on część mnie samego, mojej własnej istoty – byłby po prostu mną. Z tego stwierdzenia wyprowadza konstatację o istnieniu intencjonalności o charakterze pośrednim¹⁶.

W „Medytacjach kartezjańskich” czytamy, że intencjonalność ta swoje źródło posiada już w sferze pierwotnego pochodzenia, jednocześnie prezentując „przedstawienie czegoś współobecnego (*Mit -da*), które nie jest tutaj jednak obecne samo i nigdy nie może być tutaj dane we własnej osobie”¹⁷. Zatem musi to być coś, co przejawia się w charakterze „współ-uobecniania”, które zostało przez Husserla określone jako „współ-prezentowanie” (*Appräsentation*). Zachodzi ono także w procesie doświadczenia np. rzeczy fizycznej, gdy tylko jedna z jej stron nam się prezentuje i w charakterze współ-prezentowania dany obiekt spostrzeżenia ukazuje nam jej drugą część. Lecz problem w przypadku naszych rozważań zwraca się w stronę innym podmiotów. Pytanie kluczowe celuje w stronę motywującego aspektu funkcjonującego na polu pierwotnego pochodzenia, który to aspekt ma pomóc mu, drogą współ-prezentowania, ukazać się innym jego obszarom – tym, które odnoszą się do Innych. Odsłonięcie tego wymiaru pierwotności możliwe jest jedynie poprzez jednoczesne spełnianie dwóch rodzajów aktów: aktu źródłowego uobecniania oraz aktu uobecniania o nieźródłowym charakterze. Ten pierwszy spełnia istotną funkcję źródłowej samoobecności – w efekcie dochodzi do właściwej samoprezentacji obiektu spostrzegania¹⁸.

Pojawia się pytanie o faktyczną funkcję intencjonalności w akcie współ-prezentowania. Husserl podkreśla kontekst semantyczny Innego. Podmiot poznający traktuje go jako „inne Ja”, stanowi on dla niego „alter ego”, w odróżnieniu od apercepcyjnego ujęcia jego samego jako ego, pojmowane jako Ja osobowe. To Ja osobowe, intencjonalnie uposażone, rozumiane jest przez filozofa jako „człowiek pierwotnego pochodzenia”. Jest ono jednością złożoną z psychiczności oraz fizycznego ciała. Tak samo w drodze spostrzegania traktuję Drugiego. W początkowym przebiegu transcendentálnej refleksji ujmuję go jako cielesną bryłę, funkcjonującą w przyrodniczej sferze pierwotnego pocho-

¹⁶ S. Judycki, *Intersubiektywność...*, dz. cyt., s. 101-102.

¹⁷ E. Husserl, *Medytacje...*, dz. cyt., s. 161.

¹⁸ Tamże.

dzenia. W wyniku zabiegów redukcyjnych Inny jawi mi się jako „immanentny transcendens”. Co to znaczy? – jak pisze Husserl, inny człowiek „jest naturalnie jedynie momentem określającym mnie samego”¹⁹.

W aspekcie przyrodniczym poznający podmiot jest li tylko żywą cielesną bryłą. Dlatego też wszelkie inne bryły tego typu intenduje jako żyjące, poprzez „aperceptywne przeniesienie”, które domniemuje na podstawie stwierdzenia (nie myślenia analogicznego ani wnioskowania) o istnieniu siebie jako ciała, które jest żywe. Fenomenolog określa je jako specyficzny rodzaj apercpcji upodabniającej. Jak pisze Husserl: „Apercpcje te charakteryzują się budową warstwową, której kształt odpowiada zawsze warstwowej budowie odpowiedniego sensu przedmiotowego”²⁰. Utrzymana zostaje dystynkcja na dwa rodzaje apercpcji. Jeden z nich odsyła do tych, które ze swej istoty funkcjonują tylko w obszarze pierwocin. Drugie pojawiają się w drodze konstytucji „alter ego”. Nad pierwotnie ukonstytuowanym jego sensem nadbudowana zostaje, za sprawą pochodnej genezy przynależącej do tego rodzaju apercpcji (w odróżnieniu od genezy przypisanej pierwszemu rodzajowi apercpcji), nowa odmiana sensu²¹.

Podsumowanie

W niniejszym artykule, myślę, że dość przewrotnie, chciałam ukazać Husserla w zupełnie innym świetle niż to, które jest mu przypisywane jako twórcy fenomenologii – trafniej określanej jako metoda niż jako filozoficzny nurt. Moim dążeniem było przedstawienie fenomenologii w otocze filozofii komunikacji i intersubiektywności. Stwierdzam, że takie fenomenologiczno-komunikacyjne powiązania jak najbardziej występują, choć nie są wolne od wątpliwości (już u podstaw fenomenologicznej teorii). I – co dość charakterystyczne – toczą się głównie wokół konstytuującej funkcji świadomości (raczej przedmiotowej niż podmiotowej). Mam tu na myśli przede wszystkim kwestie zawarte w wydanych po śmierci filozofa „Ideach II”.

Sam Husserl był świadomy niedoskonałości swoich efektów badawczych. Koncepcje redukcji transcendentalnej oraz czystej świadomości, które uważa się za jedne z kluczowych założeń fenomenologii, „zaburzają” jego refleksje na temat komunikacji, czy świata innych ludzi. Nierozstrzygnięta kwestia transcendentalizmu i pogodzenie jej z afirmującym uznaniem egzystencji innych osób potwierdza założoną na wstępie hipotezę o trudności przyjęcia koncepcji świadomości prezentującej źródłowo (tym samym zawieszającej istnienie podmiotów psychofizycznych).

¹⁹ E. Husserl, *Medytacje...*, dz. cyt., s. 163.

²⁰ Tamże, s. 164.

²¹ Tamże, s. 164-165.

Filozofia komunikacji wyraża się w twórczości Husserla głównie w procesie porozumiewania się transcendentalnych ego i związanej z tym wymianie rezultatów empirycznych. Zauważyć należy ewolucję w jego poglądach – wyraźnie zwróconą ku uznaniu osiągnięć poznawczych innych ludzi i tworzeniu wspólnoty, którą myśliciel określa jako transcendentalną intersubiektywność.

Dlatego też przedmiotem analizy w niniejszej pracy uczyniłam dwie rozprawy, które przyjąłam za najlepiej tę ewolucję obrazujące: to w „Ideach II” fenomenolog zaczyna dostrzegać kwestie intersubiektywności oraz związanej z tym międzyosobowej, intencjonalnej komunikacji. Píše Husserl: „Taki świat otaczający konstytuujący się w doświadczeniu innych, we wzajemnym rozumieniu się i w porozumieniu, określamy jako komunikatywny (...) idea komunikacji rozszerza się oczywiście z pojedynczego podmiotu osobowego także na społeczne związki podmiotów (...)”²². Te wstępne zarysy, rozszerzone później w „Medytacjach kartezjańskich”, kładą nacisk na szeroko pojętą obiektywność doświadczenia, pozwalającą oddzielić to, co „prawdziwe”, od czystego złudzenia. Intersubiektywny przebieg procesów empirycznych zostaje zrównany z poznaniem subiektywnym.

Jak zauważyłam wcześniej, Husserl zdawał sobie sprawę, że na tym etapie intersubiektywnych analiz nie da się poprawnie przeprowadzić procedur transcendentalnych. Być może dlatego w „Medytacjach kartezjańskich” pojawia się teoria współ-prezentacji, która za sprawą aktów intencjonalnych doprowadza do ujęcia Innego (co za tym idzie – także Innych) – lecz, co niezwykle ważne, nie przejawiającego się w sposób źródłowo uobecniony. Czy to stanowić miałyby rozwiązanie transcendentalnego problemu doświadczenia Innego? W moim odczuciu to wyjście „doraźne”, gdyż w dalszym ciągu zachwianiu ulegają fundamentalne założenia teorii.

Na końcu rozważań przytoczenia wymaga następujący fragment: „Wychodząc od pojęcia wspólnoty (...), można (...) łatwo zrozumieć (...) możliwość aktów specyficznie podmiotowo-osobowych, które posiadają charakter aktów działania społecznego (*sozialen Akten*) aktów tworzących wszelką ludzką komunikację osobową”²³.

Czyżby fenomenologiczny tryb poznawania świata zasadzał się na komunikacji i swój bieg rozpoczynał nie od czystej świadomości, lecz wspólnotowo?... Pytanie tak istotne, jak wymagające dalszych gruntownych analiz.

HUSSERL'S ACKNOWLEDGEMENT OF THE OTHERS AS THE PHENOMENOLOGICAL DIMENSION OF THE INTERSUBJECTIVE COMMUNICATION

²² E. Husserl, *Idee...*, dz. cyt., s. 277-278.

²³ E. Husserl, *Medytacje...*, dz. cyt., s. 198.

Streszczenie

Artykuł jest prezentacją poglądów Edmunda Husserla na temat roli „Innych” w fenomenologicznym procesie poznania. Pierwsza część artykułu przedstawia koncepcje zawarte w „Ideach II”, uwzględniające badania nad komunikacją i porozumieniem. Dalsza część pracy jest analizą rozważań nad intersubiektywnością, jakie Husserl sformułował w „Medytacjach kartezjańskich”. Praca ukazuje specyficzną ewolucję poglądów w koncepcjach niemieckiego myśliciela, która zawiera w sobie szereg kwestii budzących wątpliwości u podstaw fenomenologicznej metody.

Słowa kluczowe

Komunikacja, intersubiektywność, świadomość, konstytucja, współ-prezentowanie

Abstract

The article is a presentation of Edmund Husserl's views on the role of the „Others” in the phenomenological process of cognition. The first part of the article presents the ideas contained in the „Ideas II”, taking into account researches on communication and agreement. The rest of work is an analysis of reflections on intersubjectivity, which Husserl formulated in „Cartesian Meditations”.

Key words

Communication, intersubjectivity, awareness, constitution, co-presenting

Bibliografia

- Husserl E., *Idee czystej fenomenologii i fenomenologicznej filozofii*, Księga II, przeł. D. Gierulanka, Warszawa 1974.
- Husserl, E., *Intersubiektywność a podmiotowość transcendentalna. Teksty filozoficzne. Twarz Innego*, przeł. B. Baran, Kraków 1985.
- Husserl E., *Medytacje kartezjańskie*, przeł. A. Wajs, Warszawa 1982.
- Judycki S., *Intersubiektywność i czas. Przyczynek do dyskusji nad późną fazą poglądów Edmunda Husserla*, Lublin 1990.
- Moryń M., *Transcendentalizm, intencjonalność, język. O Husserlowskiej koncepcji sensu*, Poznań 1998.
- Półtawski A., *Świat. Spostrzeżenie. Świadomość. Fenomenologiczna koncepcja świadomości a realizm*, Warszawa 1973.
- Płotka W., *Studia z fenomenologii poznania. Transcendentalna filozofia Edmunda Husserla a problem wiedzy*, Gdańsk 2015.
- Theunissen M., *Der Andere. Studien zur Sozialontologie der Gegenwart*, Berlin, New York (NY) 1977.

Issaïeff Anna Kyr, *Intersubiektywność a podmiotowość transcendentalna – analiza problematu Edmunda Husserla*, <https://khaayra.wordpress.com/2015/01/06/intersubiektywnosc-a-podmiotowosc-transcendentalna-analiza-problematu-edmunda-husserla/>, dostęp 27.10.2016.